

Məmmədova Mehriban, Sultanova Maya⁶⁷

İNGİLİS DİLİNDƏ BAĞLAYICILARIN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Bağlayıcılar köməkçi nitq hissələrindən olub, cümlədə sözlər və cümlənin hissələri arasında sintaktik əlaqə yaradırlar. Bağlayıcıların mənşəyi və vəzifələri məsələsi xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bunlardan yalnız tədris işi ilə əlaqədar olaraq bəhs edilmişdir. Bu səpkidə olan işlər içərisində rus və Azərbaycan, ingilis dili mütəxəssislərinin işlərindən həmin söz kateqoriyasının mənşəyi, dilin qrammatik sistemində bunların yeri, bağlayıcıların ifadə etdiyi mənalar, bağlayıcıların başqa nitq hissələri ilə əlaqələri barəsində məlumat əldə etmək olur. Azərbaycanlı ingilis dili mütəxəssislərinin işlərində həmin söz kateqoriyalarının ümumi səciyyəsi ilə yanaşı, onların Azərbaycan dili materiallarına nisbəti məsələsi də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Burada biz ingilis mütəxəssislərinin bu sahədə gördüyü işlərin ümumi xülasəsini veririk. Belə bir xülasə ona görə vacibdir ki, həmin sahədə əldə olunmuş nailiyyətləri göz qabağına gətirməyə imkan verir.

Əlimizdə olan materiallar içərisində Y.M.Qordon və P.K.Kulovamn "Müasir ingilis dilinin qrammatikası" əsərinin üçüncü nəşri də vardır. Ancaq biz ona toxunuruq, çünki həmin müəlliflərin daha sonralar çap olunmuş işlərində bağlayıcılar məsələsi daha ətraflı və dərinlən öyrənilmişdir.

İ.P.İvanova, V.V.Burlakova və Q.Q.Poçeptsovun "Müasir ingilis dilinin nəzəri qrammatikası" əsərində bağlayıcı sadə cümlənin içərisində müstəqil bərabərhüquqlu vahidlərin, eləcə də cümlələrin öz aralarında əlaqəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissəsi kimi təyin edilir. İkinci halda əlaqə bərabərhüquqlu və yaxud aparıcı və tabe vahidin əlaqəsi ola bilər. Burada tabesizlik və tabelilik bağlayıcıları nəzərdə tutulur. Bağlayıcılar quruluşca üç yerə bölünür: sadə bağlayıcılar *if, though, and*), tərkibi, yaxud ibarəvi (фразовой) (*because*) və başqa nitq hissələrinin semantikasını itirmiş formalarından ibarət olanlar (*in case, as long as, in order that, provided, seeing*).

Müəlliflər qeyd edirlər ki, bağlayıcıların semantikasi məsələsi qəliz məsələdir. Bağlayıcıların fərqləndirdikləri qrammatik münasibət önqoşmaların ifadə etdiyi münasibətdən daha artıq mücərrədləşmişdir. Bağlayıcıların sayı isə tədricən başqa nitq hissələri hesabına artır. Bundan başqa bəzi isimlər faktiki olaraq bağlayıcı kimi fəaliyyət göstərirlər. Onlar semantikasını itirib, qrammatik mənə kəsb edirlər, ancaq tam desantantizasiyadan söhbət gedə bilməz. Bu qəbildən olan ifadələrə *the moment, the instance, the way* isimləri və *once* zərfi misal ola bilər.

Bağlayıcıların işlənmə sahələrindən bəhs edərkən müəlliflər qeyd edirlər ki, söz birləşməsi səviyyəsində əsasən tabesizlik bağlayıcıları işlənir. Bunlar eyni nitq hissəsinə mənsub olan bərabərhüquqlu vahidləri bağlayır və iki şəkildə özünü göstərir: birləşdirici bağlayıcılar (*and, as well as*) və bölüşdürücü bağlayıcılar (*on, either ... or, neither ... /zor*). *Either.... or* və *neither... or* bağlayıcıları cüt şəkildə işlənir. Mürəkkəb cümlə səviyyəsində həm tabesizlik, həm də tabelilik bağlayıcıları işlənir. Tabelilik bağlayıcılarının semantikasi budaq predikativ cümlələrin semantikasına müvafiq gəlir. Bunlar aydınlaşdırıcı (*that, if whether*), şərti (*if, in case, unless*), güzəşt (*though, although*), səbəb-nəticə (*because, so.... that*) və s. zəiflik bağlayıcılarıdır. Bunlar həmcins və həmcins olmayan üzvləri, çox vaxtsa, cümlənin xüsusiləşmiş üzvlərini cümləyə daxil edirlər.

Əsərdə konkret olaraq bəzi bağlayıcıların ifadə etdiyi mənələrdən də bəhs edilir. Müəlliflər bağlayıcılarla bağlayıcı sözlərin fərqi məsələsinə toxunurlar. Bunların fərqi ondadır ki, bağlayıcı sözlər cümlə üzvü statusunu itirmədən köməkçi üzv vəzifəsini ifa edirlər. Onlar cümlədə mübtədə, tamamlıq mövqeyində işlənib, təyin, tamamlıq, budaq predikativ üzvləri də cümləyə daxil edə bilirlər. Bağlayıcı sözlər özlərinin (güzəşt) mənələrini saxlamaqla, asılı predikativ vahidləri daxiletmə qabiliyyəti bürüzə verən əvəzlilik (*which, who, what*) və zərflərdir (*how, when, where, why*).

Bağlayıcı zərflər sadə cümlələrin birləşdirilməsində iştirak edir. Bunların bəziləri mürəkkəb cümlənin hissələrini birləşdirir. *Besides thus, therefore, then* zərfləri sadə cümlələri, *how* zərfi isə tamamlıq budaq cümləsini daxil edir. "ingilis dilinin nəzəri qrammatikası" tədqiqatında bağlayıcılar ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələrini, mürəkkəb cümlənin hissələrini, yaxud müstəqil cümlələri birləşdirən, onlar arasında ya bərabərhüquqluluğa, ya da asılılıq münasibətinə işarə edən köməkçi nitq hissəsi kimi təyin edilir.

Burada bağlayıcılar ifadə etdikləri münasibətlərin xarakterinə görə tabelilik və tabesizlik bağlayıcılarına bölünür. Tabelilik bağlayıcılarına *that, while, because, as, though, some, in case, suppose* kimi asılı predikativ vahidləri cümləyə daxil edən sözlər aid edilir. Tabesizlik bağlayıcılarına söz birləşmələri, predikativ vahidlər, mürəkkəb cümlənin hissələrini və müstəqil cümlələri birləşdirən *and, nor, neither, ...nor, or, either...or* aid edilir.

A.Q.Pospelova morfoloji tərkibinə görə bağlayıcıların sadə (*and, or, while, once, if, last*), mürəkkəb (*whereas*) və tərkibi (*both and, as well as, in case, the minute, the instant, as if, as though*) kimi tiplərini qeyd edir.

Cümlədə tutduğu məqama (yerləşməsinə) görə də bağlayıcılar müəyyən qruplar təşkil edirlər. Həmin əlamətə görə bağlayıcılar tək-tək işlənənlər, (*till, untill, although*), təkrar olunmaqla işlənənlər (*now .... now*) və cütlər şəkildə işlənənlər (*no sooner than, hardly ... when, either .... or*) kimi qruplar əmələ gətirir.

Tədqiqatçı bağlayıcıların başqa söz siniflərindən törədiyini qeyd edir. Bir çox bağlayıcılar zərflərdən və önqoşma ismi birləşmələrdən törəmişlər. Bununla əlaqədar olaraq qrammatik omonimlik məsələsi ortaya çıxır. Bəzi bağlayıcıların zərflərə, önqoşmalar, ədatlar arasında omonimləri vardır. Məsələn, *but* bağlayıcısı (*quick, but wrong*) önqoşma (*nothing, but that*), ədat (*went away but an hour ago*) kimi işlənir. Axıncı ifadədə *but* sözünün bağlayıcı rolu yoxdur.

Tədqiqatçı göstərir ki, çox vaxt önqoşma ismi qruplar strukturu və önqoşmaya omonim olan bağlayıcı paralel strukturlar işlənir ki, bunların ikisi də budaq cümləni daxil edir: *after their fight və after they eought*.

A.Q.Pospelova müqayisə bildirən *like* sözünün dilçilər arasında mübahisə doğurduğunu qeyd edir. Müəllif həmin mübahisənin aradan qaldırılmasını belə bir faktla mümkün hesab edir. Ən çox məqbul görünən nöqtəyi-nəzər ondan ibarətdir ki, *likes* sözü öz əhatəsindən asılı olaraq, önqoşma da, bağlayıcı da ola bilər. Məsələn: He looked *like* hundreds of men You might meet in London; What is he *like*? It would be *like* marrying money. It's not *like* what we expected (bağlayıcı sözlə tərtib edilmiş predikativ vahid).

Aşağıdakı cümlələrdə isə *likexalis* bağlayıcı kimi özünü göstərir: He can't sing *like* heused to; He felt so young, so vigorous, so *like* new grass looks and feels. (Th.Dreiser. Financier).

Like nadir hallarda sifət və isim kimi də işlənir: They are as *like* as two peas; We shall not see his *like* again (Hornby)

A.Q.Pospelova dilçilərin çoxdan etdiyi belə bir müşahidəni qeyd edir. Bağlayıcı ilə önqoşma arasında dəqiq sədd çəkmək mümkün deyil. Tabelilik bağlayıcısı qeyd olunan münasibətlərin xarakterində önqoşma ilə oxşarlıq nümayiş etdirir.

Tabelilik bağlayıcısının əsas işlənmə sahəsi mürəkkəb cümlədir. Bununla belə *if possible, when at a loss* tipli birləşmələrə də rast gəlmək olur ki, onlarda tabelilik bağlayıcısı söz yaxud sözbirləşmələrini bağlayır. Halbuki, yalnız önqoşmalar, yaxud tabelilik bağlayıcıları belə bir rol icra edir.

Bundan başqa, predikativ asılı vahidlər əksərən önqoşmalarsız bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərlə daxil edilsə də, predikativ vahidlərin önqoşma ilə işlənməsi də istisna olunmur. Bu, bağlayıcı söz, yaxud bağlayıcı ilə tərtib olunmuş ismi predikativ vahid olmalıdır. [Bax: yuxarıda tərkibində *like* sözü olan misallar].

A.Q.Pospelova qeyd edir ki, həmin xüsusiyyətə görə bəzi dilçilər bağlayıcı ilə həmhüdüdü nitq hissələrinin ayrılmasına şübhə ilə yanaşmışlar. Məsələn, O. Yespersen belə hesab etmişdir ki, zərf (*he was in*), önqoşma (*he was in the frouse; after his arrived*) və bağlayıcıları (*after he arrived*) ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid etməkdən ötrü kifayət qədər əsas yoxdur.⁵

Daha sonra A.Q.Pospelova köməkçi sözlərdə leksik və qrammatik mənaların nisbəti məsələsinə də toxunur. O göstərir ki, köməkçi sözlərdə leksik məna onların ifadə etdiyi qrammatik münasibətlərdən, demək olar ki, ayrılmazdır. Odur ki, onları müəyyən söz siniflərinə aid edərkən, onların birləşə bilməsi və bağladığı sözlərə nisbətə mövqeləri mühüm rol oynayır. Deməli, qrammatik omonimlik məsələsi ortaya çıxır. Tabelilik əlaqəsi bağlayıcılarla yanaşı, bağlayıcı sözlər, bağlayıcı əvəzlilər və bağlayıcı zərflərlə də ifadə olunur ki, bunlarda əsas və köməkçi funksiyalar birləşir.

Müəllif bağlayıcı əvəzlilərə *who, whoever, what, which* sözlərini, əvəzlik tipli zərflərə *when, where, why, now* sözlərini aid edir. Bağlayıcı sözlər predikativ vahidləri daxil edir. Bunlar mübtədə budaq cümlələri predikativ üzvlər, təyini predikativ vahidlərdir. Axırncı halda bağlayıcı söz nisbi funksiya yerinə yetirir: bu o deməkdir ki, əvəzlik yaxud zərf budaq cümləni daxil edərkən tək cümlə üzvü olmayıb, eyni zamanda baş cümlənin hansı isə üzvünü əvəz edir. Məsələn: Page has a social wife *who* seems and altogether foolish and pretentious person (Christie A. Nemesis).

A.Q.Pospelova *when* sözünün qrammatik mahiyyəti barəsində fikir ayrılıqları haqqında yazır: *When* zərflik budaq cümlələrini daxil edir. Ancaq bu məsələdə dilçilər arasında mübahisə vardır. Bəziləri belə hesab edirlər ki, *when* zaman predikativ vahidlərində artıq bağlayıcılar sırasına keçmişdir. Başqaları belə hesab edirlər ki, *when* bu cür işləyərkən sərbəst surətdə önqoşmalarla cəlaşır, bu isə onun bağlayıcıda olmayan daha böyük sintaktik əhəmiyyəti olduğuna dəlalət edir. A.Q.Pospelova *when* sözünün bağlayıcılara aid edilməsinə üstünlük verir və bunu onunla əsaslandırır ki, önqoşmalar tək bağlayıcı sözlər yox, bağlayıcılarla da cəlaşır (*it, depends on whether he is here or not*), bundan başqa, əksər hallarda zaman bildirən *when* sözünün yerinə başqa bağlayıcıları (*after, as soon as, ya da while*) qoymaq məqbuldur. Bu cür hallarda *when* sözünü bağlayıcı hesab etmək olar. *When* substantiv predikativ vahidi daxil etdikdə bu cür əvəz etmə mümkün deyil və o bağlayıcı söz olur:

I don't know *when* they will come.

Bağlayıcı sözlərə bağlayıcı zərflər də **yaxındır**: *never- theless, therefore. accordingly, thus, further, more, hence, consequently* və s. Bağlayıcı əvəzlilər və əvəzlik tipli zərflərdən fərqli olaraq bunlar müstəqil cümlələr və tabelik mürəkkəb cümlənin hissələrini bağlamaq üçün işlənilir və onların yaratdığı əlaqə daha çox məntiqi-semantik səviyyə **daşıyır**. Məsələn Personally he was not particularly **W'orked** up over the event; nevertheless there was an aspect of the signation which appalled to him strongly (Cronin A. The northern light).

Bu xüsusiyyət və cümlədə bağlayıcı zərflərin sərbəst yerləşməsi göstərir ki, bağlayıcı zərflər bağlayıcı sözlər içərisində ucqar mövqə tutur, Bunlar cümlədə adətən daxiledici sintaktik vahidlər kimi işlənilir. Bağlayıcı zərflərin ifadə etdiyi mənalar onları tabelik bağlayıcılarına yaxınlaşdırır. İçərisində işləndikləri predikativ vahidləri onların asılı etməmələri onunla da təsdiq olunur ki, bu predikativ vahidi o birilərdən nöqtə işarəsi ilə ayırmaq mümkündür: You refuse. *Therefore* we are forced to start an opposition paper (Cronin A. Northern Light).

A.Q.Pospelova zərflərin tabelik bağlayıcı ləri sırasına keçməsi təmayülünü də qeyd etmişdir. *Yet* və *stills* sözləri belələrindəndir. Bunlar cümlədə xüsusiləşir.

A.Q.Pospelova belə hesab edir ki, *yet* sözünü predikativ vahidləri deyil, həmcins üzvləri bağladığı hallarda bağlayıcı hesab etmək olar: Page felt that this marriage, so extraordinary yet so fortunate, had saved him (Cronin A. Northern Light). Belə bir mövqə bağlayıcı zərflərdən ötrü xarakterik deyil. Tədqiqatçı bütün qalan hallarda bağlayıcı zərflərin bağlayıcılar sırasına keçməsi fikrini əsassız sayır.

A.T.Pospeiova tabelilik və tabelsizlik bağlayıcılar bölgüsü barəsində danışıarkən bunlar arasında üç əsas fərqi göstərir. Birincisi, tabelilik bağlayıcılarının qrammatik və məntiqi- semantik asılılıq, tabelsizlik bağlayıcılarınınsa qrammatik və məntiqi-semantik bərabərhüquqluluq münasibəti ifadə etməsi. Tabelsizlik əlaqəsi ilə bağlanan predikativ vahidlər müstəqil şəkildə də işlənə bilər, tabelilik əlaqəsində bu mümkün deyil. Tabelilik bağlayıcılarından ötrü mühüm olan xüsusiyyətlərdən biri də onların əksərən tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənməsidir. Tabelsizlik bağlayıcıları üçün belə bir məhdudiyət yoxdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поченцов Г.Г., Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981. с. 95.
2. Теоретическая грамматика английского языка. Л., 1983, səh. 100
3. Матезиус В.О. О системном грамматическом анализе. М. «Наука» 1967.

keywords, who, which, when, either-or, neither-nor

РЕЗЮМЕ

Из истории изучения союзов в английском языке

Союзы английского языка входят в состав вспомогательных частей речи. Они образуют синтаксическую связь между словами и частями предложения. В данной статье прослеживается история изучения союзов в трудах русских лингвистов.

SUMMARY

From the history of study of conjunctions in English

Conjunctions are structural parts of speech. They perform types of syntactical connection between the components of word combinations and parts of the sentence. In this article is survived the history of studying conjunctions in the words of Russian linguistics.

Rəyçi: dos.M.N.Əsədova
AZMIU